

TABIATA DÖNÜŞ: İBN HALDUN'A GÖRE TOPLUMUN ZİRAİ TEMELLERİ

P. Von SIVERS¹

Çev: Doç. Dr. Tahsin ÖZCAN*

ÖZET

Bu makalede İbn Haldun'un tahlillerinde tabiata yapılan vurgu ve toplumun zirai temelleri konusu muhtelif açılardan ele alınarak tartışılmaktadır. Makale, *Mukaddime*'nin imparatorluk kurucusu olarak askeri açıdan üstün ve ahlaki açıdan yekvücut olan göçebeler ile göçebelerin boyunduruğundaki askeri açıdan geri ve ahlaken düşkün şehir sakinleri şeklindeki iki temel tezinin daha baştan itibaren hatalı olduğunu ve bunların hiçbir zaman İbn Haldun'un iddia ettiği gibi tarihi yorumlamanın evrensel araçları olamadıklarını iddia etmekte ve bu çerçevede ilgili görüşleri değerlendirmektedir. Yine makalede *Mukaddime*'nin, tarihin insan tarafından at ve deve sırtında yapıldığı bir devre için mükemmel bir giriş olduğu, fakat Osmanlı, Safevi-Kaçar-İran, Moğol veya Sa'di-Alevi-Fas imparatorluklarının anlaşılması için oldukça yetersiz kaldığı tezi dile getirilerek tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Mukaddime, ziraat, toplum, tarih.

ABSTRACT

BACK TO NATURE: THE AGRARIAN FOUNDATIONS OF SOCIETY ACCORDING TO IBN KHALDUN

This paper deals with the nature and agrarian foundations of the society in Ibn Haldun's analysis. It argues that two of the central theses of the *Muqaddima*, those of the militarily superior and morally unified nomads as empire builders and the militarily inferior and morally depraved urban dwellers as subjects of the nomads, were flawed right from the start and never became the universal instruments of historical interpretation which Ibn Haldun had announced them as being. The paper also discusses that the *Muqaddima* is a superb introduction to history during a phase when it was made by men on horse and camelback but a very insufficient one for the

¹ {Arabica Revue D'études Arabes, Tome XXVII, Fascicule 1 (E. J. Brill, Leiden, 1980)}

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi

understanding of the Ottoman, Safavid-Qajar-Iranian, Moghul or Sa'di- 'Alawi-Moroccan empires.

Key Words: Ibn Haldun, Muqaddima, agriculture, society, history.

Kuzey Afrika'lı Abdurrahman İbn Haldun (732-808/1332-1406) evrensel tarih yorumu *Mukaddime*'sinin ilk müsveddesini yazdığı sırada, Akdeniz'in karşı yakasındaki İtalyan mühendisleri ilk olarak onördüncü yüzyılın ilk onlu yıllarında bahsi geçen ateşli silahları denemişlerdi.¹ İyi bilindiği gibi, bu silahlar genellikle köylerden ve şehir merkezlerinden toplanan ve zamanla o döneme kadar hakim durumda olan bedevi kökenli süvarilere denk olmanın ötesinde bir önem kazanan piyadelerin en büyük desteği haline gelmiştir.² Gerçekten de, İbn Haldun'un muasırı olan Timur (736-807/1336-1405) tarihteki göçebe asıllı son imparatorluk kurucusuydu.³ Göçebeler nihayetle ateşli silahları benimseyerek yerel zirai merkezleri kontrole devam etmiş olsalar bile, hakimiyetlerini bir daha hiçbir zaman Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'daki şehir ahalilerine kadar genişletememişlerdir.⁴ Böylece *Mukaddime*'nin imparator kurucusu olarak

¹ Djurdjica Petrović, "Fire-Arms in he Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", Vernon J. Parry ve M. E. Yapp, edit. *War, Technology and Society in the Middle East* (London, Oxford UP, 1975) içinde, ss. 164-194; Subhi Labib, "The Problem of Bid'a in the Light of an Arab Manuscript of the 14th Century", *Journal of the Social and Economic history of the Orient (JESHO)*, VII (1964), ss. 191-196; Jean Lapanne-Joinville, "À propos de l'invention de la poudre", *Hespéris IL* (1953), ss. 547-556.

² Halil İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East", (1 numaralı dipnotta zikredilen) Parry içinde, ss.195-217; Andrew C. Hess, "Firearms and the Decline of Ibn Khaldun's Military Elite", *Archivum Ottomanicum IV* (1972), ss. 173-201. İbn Haldun'dan sonra süvarilerin öneminin azaldığına ilk defa Hess dikkat çekmişti.

³ Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt, (Chicago, Chicago UP, 1974), c.II, ss. 428-435, 556-560; Özkan İzgi, "Central Asia After the Mongol Onvasion: Islam and Sedentary Life as a Cnsequence", *Hacettepe Bulletin, Social Sciences and Humanities I* (1973), ss. 43-56.

⁴ Peter von Sivers, "Alms and Arms: The Combative Saintliness of the Awlâd Sîdî Shaykh in the Algerian Sahara, 16th-19th Centuries". basım sürecindeki makale.

askeri açıdan üstün ve ahlaki açıdan yekvücut olan göçebeler ile göçebelerin boyunduruğundaki askeri açıdan geri ve ahlaken düşkün şehir sakinleri şeklindeki iki merkezi tezi daha baştan itibaren hatalı olmuş ve bunlar hiçbir zaman İbn Haldun'un olduğunu iddia ettiği gibi tarihi yorumlamanın evrensel araçları olmamışlardır. Bu haliyle *Mukaddime*, tarihin insan tarafından at ve deve sırtında yapıldığı bir devre için mükemmel bir giriştir, fakat Osmanlı, Safevi-Kaçar-İran, Moğol veya Sa'di-Alevi-Fas imparatorluklarının anlaşılması için oldukça yetersizdir.

Silah teknolojisi ve onun sosyal etkileri meselesi daha geniş bir problemin, genel olarak toplumdaki teknoloji probleminin bir parçasıdır. İbn Haldun, Avrasya/Kuzey Afrika'da hakim teknolojinin saban ve öküz eşliğindeki ziraat olduğu bir devirde yazmıştır. Bu teknoloji de zaten avcılık ve toplayıcılık ile kes ve yak toplulukları ve bu toplumlara uygun teknolojilere göre daha yüksek bir nüfus yoğunluğunun taleplerine göre uyarlanan bir teknolojiydi.⁵ Sulama veya diğer yoğunlaştırılmış ziraat tekniklerinin yanında şehirlere yerleşilmesi daha da artan bir nüfus yoğunluğuna intibakın bir neticesiydi. Bu son durumda, zirai üreticiler şehir piyasasındaki mevcut fırsatlar vasıtasıyla nisbeten yoğun üretime teşvik edilmişlerdir. Buna mukabil, sulama işlerinin şehirlilerce denetlenmesi ve tarım aletlerinin üretimi, şehre, bir işbölümü ve karşılıklı bağımlılık sistemi içinde zaruri bir ortak fonksiyonu bahşetmiştir. Kır-şehir birlikteliğinin hacmi, imkan dahilinde olan ulaştırma ve depolama vasıtalarına bağlı olmuştur. Hayvanla yapılan taşımacılık şartlarında bu birlikteliğin hacmi tek bir şehir devletiyle sınırlı olmaya meyilli iken, deniz, nehir ve kanal taşımacılığı bir başkent ile ikinci derecedeki merkezlerden oluşan bölgelerin oluşmasını kolaylaştırmıştır.⁶ Her iki durumda da nüfus, üretim

⁵ Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth* (Chicago, Aldine, 1966); C. Gobel, *Analysis of Pre-Historic Economic Patterns* (New York, 1967); Marshall D. Sahlins, *Stone Age Economics* (Chicago, 1972); Elman R. Service, *The Hunters* (Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1966); Barbara Bender, *Farming in Pre-History* (London, 1975); Sir Joseph Hutchinson ve diğerleri (edit.), *The Early History of Agriculture* (London, Oxford UP, 1977).

⁶ Peter J. Ucko, *Man, Settlement and Urbanism* (London, 1972); Robert McC. Adams, *The Evolution of Urban Society* (London, 1966); Adams, *The Uruk Countryside: The Natural Setting of Urban Societies* (Chicago, 1972); Karl Jettmar, "Die Entstehung der Reiternomaden", *Saeculum XVII* (1966), ss. 1-11.

teknolojisi, yerleşim düzeni, ulaşım teknolojisi ve ortalama büyüklük arasında yakın bir ilişki var olmuştur.

Fakat İbn Haldun öncelikli olarak şehir devletleri ve kır-şehir bölgeleriyle ilgilenmemiştir. Onun tahlilleri İslam tarihinde hakim olan imparatorluklar ve fetihçi krallıklar üzerinde yoğunlaşır. Yerleşim açısından daha geniş olan bu siyasi birimlerde nüfusla hacim arasındaki ilişki daha önemsizdir. Burada nüfustan, birbiriyle ilişkisiz kır-şehir merkezlerinin fetihler vasıtasıyla bir araya getirilmesinin sebebi olarak söz etmiyoruz. Çünkü ürettikleri buğdayın nakliyatı ekonomik olmayan ve bu nedenle boş midelerin doyurulması için elverişsiz olan uzak eyaletleri ilhak etmek suretiyle bir nüfus baskısını hafifletmek fazla birşey ifade etmemektedir. Daha ziyade fethedilen kır-şehir merkezlerinden alınan harac ve vergilerden bahsediyoruz ki, bunların nakledilmesi çok daha faydalıdır. Bu harac ve vergiler, nüfusun geneli yerel veya bölgesel düzeyde ürettiği malları gıda mahsulleriyle mutad şekilde mübadeleye devam ederken, bir kır-şehir merkezini karargah edinen emperyal bir idareci sınıfa fayda sağlamıştır. İmparatorluklar veya fetihçi krallıklar bunlara göre nisbeten üretken ve nakliyata elverişli olan daha küçük birimler üzerinde yer alan birer siyasi birimlerdir.

Bu imparatorluklar ile fetihçi krallıklarda askeri teknoloji açık bir şekilde muasır üretim ve nakliyat teknolojilerinin bir hayli ilerisindeydi ve İslam tarihinin karakteristiklerinden biri de bu üçü arasındaki mesafenin hiç bir zaman tam olarak kapanmamış olmasıdır. Aksine, bu mesafe hiç bir zaman İbn Haldun'dan hemen önceki İslami asırlarda olduğundan daha geniş olmamıştı; üzeninin ilk İslam fetihlerinden kısa bir süre önce veya bu fetihler esnasında Çin'den Orta Doğu'ya geçişi hafif süvarilere, geçmişteki Roma imparatorluk dönemleri boyunca hakim durumda olan, nisbeten daha yavaş piyadelere karşı kesin bir dönüş üstünlüğü sağlamıştı.⁷ Elbetteki, piyadelerin hem Roma dönemindeki hem de 14. yüzyıl sonrasındaki tüfek techizatlı görünüşleri o dönemde mevcut olan üretim ve nakliyat teknolojilerinin eşit derecede önünde idiler, fakat aradaki mesafe bu kadar aşıkard değildi ve en azından yayılmanın yanısıra bazı birleşmeleri de destekliyordu. Kır-şehir organizasyonu (1) ve

⁷ A. D. H. Bivar, "Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier", *Dumbarton Oaks Papers* XXVI (1972), ss. 271-291; Bivar, "The Stirrup and Its Origins", *Oriental Art* I (1955), ss. 4-27; Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (London, Oxford UP, 1962).

rekabet ve tesanüd ahlakına dair (2) olan müteakip iki bölümde, İbn Haldun'un da az çok açık bir şekilde farkına vardığı teknolojiler arası mesafeden kaynaklanan sosyal ve ahlaki problemleri eleştirel bir yaklaşımla inceleyeceğim.

1. Kır-Şehir Organizasyonu

İbn Haldun, nüfus yoğunluğu ile üretim/taşımacılık teknolojileri arasındaki rabitanın farkında olduğunu gösteren pek az delil vermektedir. Fakat, emek ile üretimi hareket noktası olarak almak suretiyle temel sosyal problemler konusunda üstün bir vukuf gösterir.⁸ Onun tarihi tetkikleri, birbirinden farklı üretim şekilleriyle (*istihrâc*) birbirinden ayrılan temel iki nüfus tipi, şehirliler ve taşralılar (*ecyâl el-bedv ve'l-hadar*) arasındaki ayırımla başlar.⁹ Taşrada (*bedv*) karakteristik üretim biçimi ziraat (*el-felh mine'l-ğirâse ve'z-zirâa*) ile koyun, sığır, keçi, arı, ipekböceği ve deveyi de içine alan hayvancılıktır (*el-kıyam ale'l-hayavân ... li netâyicihâ*). Şehir kesiminde (*hadar*) ise tipik üretim şekli marangozluk, terzilik ve demircilik gibi mesleklerden oluşan zenaattır (*sanâ'i*).¹⁰ Burada şunu da not etmek gerekir ki, üretim kriteri, üretim açısından bir anlamı bulunmayan göçebelik ile yerleşiklik arasında değil, şehirle taşra arasında bir ayırım çizgisi oluşturur.¹¹ Köylülerle göçebeler, her iki grup da gıda üreticisi olduğu için aynı üretim teknolojisinin safında yer alırlar. Şehirliler ise yerleşik olma açısından köylülerden herhangi bir farkları olmadığı halde, ev eşyası ve araç-gereç ürettikleri için başka bir üretim şekline mensup sayılırlar.

⁸ Abd al-Rahman İbn Khaldûn, *Muqaddimat*, ed. E. Quatremere, 3 cilt (Paris, Duprat, 1858), c.I, ss. 271, 303; II, 98, 241-242, 274-275, 287-289, 295. Yakınlarda Londra'daki British Museum'da bulunan bir yazmada *Mukaddime*'nin anlaşıldığı kadarıyla en erken tarihli bir nüshası yer almaktadır. Bu sevindirici bir gelişmedir ve Paris'te UNESCO tarafından oluşturulan komisyon tarafından bir an önce basılmasını hararetle bekliyorum.

⁹ İbn Khaldûn, *Muqaddimat*, ed. Quatremere (bundan sonra *Mukaddime* şeklinde zikredilecektir); I, 220. *Mukaddime*'de *istihrâc* (üretim) kelimesi sehven *istihzâc* şeklinde kullanılmıştır.

¹⁰ *Mukaddime*, I, 221-223, 276.

¹¹ *Mukaddime*'nin Franz Rosenthal tarafından yapılan İngilizce çevirisi (*Muqaddima*, 3 c. Princeton, N.J., Princeton Up, 1967) ne yazık ki *el-bedv* kelimesini köylüler veya taşralılar yerine bedeviler olarak tercüme ettiği için sistematik açıdan yanıltıcıdır. Bu yanlış çeviri *Mukaddime*'nin meinine açık bir şekilde aykırıdır.

Böylece gıda üretimi ile bu üretim için gerekli teknolojik vasıtaların şehir tarafından karşılanması İbn Haldun'un tarihi tetkiklerinde merkezi ve oldukça isabetli bir kavram oluşturur.

Bu kavram, ne kadar iyi seçilmiş olursa olsun, problemsiz değildir. *Mukaddime*'de İbn Haldun'un analitik hareket noktası olarak aldığı üretimin niçin özel kır-şehir formunda organize edilmesi gerektiği konusunda herhangi bir sebep gösterilmemektedir. İbn Haldun kırsal üretim fonksiyonunun İslam toplumlarında, hatta evrensel olarak bu şekilde işlediğini varsayar ve bunun medeniyetin (*umran*) kurallarıyla uyum içerisinde *tabii* bir form oluşturduğunu defaatle vurgular.¹² Bununla birlikte, bu makalenin girişinde ifade edilen fikirlere uygun olarak, tarihte diğer herhangi bir şekilden daha fazla tabiatın ifadesi olduğu söylenebilecek bir üretim metodu mevcut değildir. Her metod, büyük oranda benimsendiği nüfus yoğunluğuna bağlıdır ve onsuz bir anlamı olmaz. Sadece birkaç boğaz beslenecekse, bir kes ve yak çiftçisinin tahıl için sabanla zahmet çekmesini gerektirecek bir sebep yoktur. Daha az ve daha kolay bir çalışma tamamıyla yeterlidir ve günlük gıda tahıl ziraatındakinden fazla olmasa bile en az onun kadar çeşitlidir. Elbetteki İbn Haldun'un alternatif kırsal üretim metodlarını görmezden gelmesini mazur gösterecek birtakım faktörler mevcuttur. Sabanla yapılan tahıl ziraati Orta-Doğu'da M.Ö. 3500'den bu yana mevcuttu ve tabii olarak önceki kırsal üretim şekilleri hafızalardan silinmişti.¹³ Bilebildiğim kadarıyla Sahra ötesi Afrika'daki ziraat usulleri hakkındaki bilgi fazla ayrıntılı değildi ve sabanla yapılan hububat tarımının Avrasya/Kuzey Afrika'da son derece yaygın olması nedeniyle topraktan bir geçim sağlamanın en tabii şekli hakkında kolaylıkla hata yapılabilirdi.¹⁴ İbn Haldun hatalıdır, fakat kendi çağındaki ziraat dikkate alındığında bu bilerek yapılan bir hata değildir.

Verimli analizlerini nüfus temeline oturtmadaki başarısızlığı İbn Haldun'u temel bir kavram yanlışlığına sevketmektedir. Ona göre, "kırsal hayatın katılığı, şehir yaşamının rahatlığından öncedir" (*hüşunetü'l-bedave kable rifki'l-*

¹² *Mukaddime*'de ilk olarak I, 68-69'da tartışılmıştır.

¹³ *Mukaddime*, II, 217.

¹⁴ *Mukaddime*, I, 149-150, II, 250-255.

hadara).¹⁵ Bir yanda yiyecek, barınak ve ısınma gibi ihtiyaçların telaşesindeki taşralıların basit yaşam şekli ile öbür yanda eğlence, hoş yiyecek ve giyecekler, mefruş ve zarif evlerin konforundaki şehir sakinlerinin yaşantısı arasında güçlü bir tezat oluşturulmuştur. *Mukaddime* boyunca, kaba ve basit taşralılık ile latif ve lüks şehirlilik arasındaki tezat temel bir analitik varsayım olarak vazife görür. Elbette ki şehir hayatının geçmişte imtiyazlı kişiler için latif ve lüks olduğu inkar edilmemektedir ve 20. yüzyılın Batılı gözlemcileri olarak bizler bile şehir hayatının kolaylıklarına hissedar olduğu varsayılan bütün bir orta sınıfla birlikte geniş anlamda kenar mahalle/varoş olgusuna şahit olmanın ilave hazzını yaşamaktayız. Fakat ben, ortalama geçici işçinin, çöp toplayıcısının, su taşıyıcısının, hamalın veya prestiji düşük bir zenaat mensubunun İbn Haldun'un şehir hayatı tanımlamasına katılıp katılmayacağından emin değilim. Şehir ahalsinin çoğunluğu için taşralıların hayatından fazla olarak var olmaktan öte herhangi bir lüksün olup olmadığı şüphelidir.

Tarihi-genetik olarak, şehir hububat üretim teknolojisinin ileri bir safhasını temsil eder. Bu teknolojinin neolitik zamanlardaki (çilalı taş devrindeki) ilk aşaması, yoğunluğu düşük köyler ile koşum hayvanları ve sabanla yapılan kuru tarımdı. Bu nevi zirai toplumlarda hububat üretimi elverişli olan topraklarda, koşum ve etlik hayvanların beslenmesi ile dikkatli bir şekilde dengelenmeliydi. Çok fazla toprağın saban altında kalması koşum hayvanlarının beslenmesini olduğu kadar et arzını da tehlikeye sokardı. Buna ilaveten, tahıllar her ne kadar getirisi yüksek ürünler olsa bile, besleyicilik bakımından ete eşit değillerdi. Bu nedenle yeterli miktarda toprak otlak olarak bırakılmalıydı.¹⁶

¹⁵ *Mukaddime*, I, 224.

¹⁶ Carl O. Sauer, *Seeds, Spades, Hearts and Herds: The Domestication of Animals and Foodstuffs* (Cambridge, Mass., MIT Press, 1975); (editörüstü), *Origins of Agriculture* (Chicago, Aldine, 1977); J. D. Clark, "A Re-Examination of the Evidence for Agricultural Origins in the Nile Valley", *Proceedings of the Prehistorical Society* XXXVII (1971), ss. 34-79; Peter J. Ucko ve G. W. Dimbley, *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (London, Duckworth, 1969); G. Petinato ve H. Waetzold, "Saatgut und Furchenabstand beim Getreideanbau", *Studia orientalia*, Finland, XLVI (1975), ss. 259-290.

Orta-Doğu'daki yüksek nüfus yoğunluklarının barındırılması sulamanın tesisi ve daha yoğun işçilikle sağlanmıştı. Daha yüksek nüfus yoğunlukları ise iki ilave tadilat yoluyla massedilmişti. İlki, sulu veya kuru tarımda istihdam edilemeyen nüfus fazlaları, özel yüksek yoğunluklu yerlere yani zirai açıdan minimum kıymeti haiz toprakları işgal eden şehirlere aktarılmıştır. Şehir sakinlerinin bundan sonra da hububat üreticileri tarafından beslenmesi gerekmektedir; fakat onlar da, sözgeşi zenaat ve mühendislik teknolojilerini geliştirmek suretiyle kendi kendilerini tekeffül edebilirlerdi. İkincisi, zirai üreticiler kadar üretici olmayanların da beslenmesi için büyük miktarlarda hububat gerektiğinden otlak arazisi miktarı yük hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılayacak minimum düzeye indirilmiştir. Et üretiminin büyük kısmı ziraate elverişli olmayan uzak arazilere ve bu üretimin havale edildiği göçebelere transfer edilmişti. Böylece, şehirler ve göçebeler gelişmiş hububat ziraati ile nisbeten yüksek nüfus yoğunluklarını gösteren ikiz birer olguyu oluşturmaktaydılar.¹⁷ Her ikisi de, emek yoğun, sulu hububat tarımı hakim mevkiyi işgal ederken, ikincil derece kalan alet üretim ve mühendislik teknolojileri ile ziraat dışı bölgelerde sınırları özel olarak belirlenmiş olan et üretimini temsil etmekteydiler. Bu karmaşık yapı içinde göçebelik sadece ziraati değil, fakat oldukça gelişmiş sulu tarımı da gerektirir.

M.Ö. 1100'den itibaren göçebeler ve şehirler devenin evcilleştirilmesi ve hörgüce gereksiz bir zarar vermeksizin ağır yüklerin taşınmasına elverişli koşumların icadının bir neticesi olarak taşımacılık teknolojisinde bir şekilde avantaj elde etmek suretiyle kendilerinin tali konumlarını geliştirmişlerdir.¹⁸

¹⁷ Elena Cassin, Jean Bottéro ve Jean Vercoutter, *Die altorientalischen Reiche I. Vom Palaeolithikum bis zur Mitte des 2. Jahrtausends*, Fischer Weltgeschichte c.II (Frankfurt, Fischer, 1965); Charles C. Kolb, "The Neolithic of the Near East: A Review Article", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* CCXXVII (1977), ss. 70-76; Walter Dostal, "Zum Problem der Stadt- und 'Hochkultur im Vorderen Orient'", *Anthropos* LXIII (1968-9), ss. 227-260; Francesco Gabrieli, ed., *L'antica società beduina* (Rome, 1959); Maria de J. Ellis, *Agriculture and the State in Ancient Mesopotamia: An Introduction to Problems of Land Tenure* (Philadelphia, 1976).

¹⁸ Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge, Mass., Harvard UP, 1975); Walter Dostal, *Die Beduinen in Suedarabien. Eine ethnologische Studie zur Entwicklung der Kamelhirtenkultur in Arabien* (Vienna, 1967); Joseph Henninger, *Ueber Lebensraum und Lebensformen der Fruehsemiten* (Cologne, 1968); Jean Robert Kupper, *Les nomades en*

Sahne de başka birşeyle meşgul olmayıp sadece deve besleyiciliğinde uzmanlaşan göçebeler belirmiştir. Sulu tarım yapan hububat üreticileri, her ne kadar şehirlere ve daha az ölçüde göçebelere mahsul sağlamaya devam etmişler ve kendilerinin şehirlilere ve göçebelere olan ihtiyaçlarından daha fazla kendilerine ihtiyaç duyulmuşsa da, artık ilişkilerde daha büyük bir esneklik tesis olunmuştur. Sulama alanlarının, şehirlerin ve göçebe alanlarının kır-şehir bölgeleri tarzında daha yaygın bir şekilde birbirine eklememesi imkan dahiline girmiştir. Hicrî 12/Miladî 634'deki ilk İslam fetihleri esnasında üretimin yani sulu hububat tarımı, şehirlerdeki madeni eşya üretimi ve bedevî et üretiminin birbirine eklememesi büyük oranda tamamlanmış ve gelişmiş¹⁹ hayvan taşımacılığı nisbeten daha geniş bir mübadeleye imkan tanımıştır.

Üretimin bir hakim ve iki tâbî usul olarak bu şekilde eklememesi, şayet demografik nedenler olmasaydı ortaya çıkmayacaktı, zira genellikle aynı nitelikte olmayan bir entegrasyon için kendi kendine yeterliliğin kaybedilmesi yüksek bir bedel idi. Bu nedenle, nüfus eğrisindeki inişlerin daha otonom üretim organizasyonlarına dönüşü ifade etmesi şaşırtıcı değildir. Şehirlerle çok daha uzak olan tahıl üreticileri sulu tarımı terkederek tekrar büyük çaplı hayvan yetiştiriciliğine dönmüşler, göçebe nüfusun daha zayıf kesimleri vahalarda veya kıyıda köşedeki zirai alanlarda yerleşmişler, şehirler ise tarımı kendi surları içine almışlardır. Nüfustaki bir azalmanın neticesi olan tipik eğilim geçimlik ekonomiydi. İbn Haldun, deve yetiştiricisi bedeviler ile şehir ahalisinin genel olarak kuru tarıma dayalı karma tahıl üretimi şeklindeki ziraat ile hayvan yetiştiriciliğine doğru olan bu yeniden dönüşümün canlı bir şahidiydi. 748/1348'deki "kara ölüm" denilen veba salgınının ve on yılda bir tekrar eden çevrimlerinin bir muasırı olarak demografik çöküşlerin ilk elden tecrübesine sahip oldu ve böylece geçimlik ekonomi olgusu onun için sulu tarım, şehir zenaatları ve göçebe hayvan yetiştiriciliğinin verimli bir şekilde eklememesinden daha fazla gözlemlenmeye elverişli idi.²⁰

Mesopotamie au temps des rois de Mari (Paris, 1957); Sabbatino Moscati, *The Semites in Ancient History: An Inquiry into the Settlement of the Bedouins and Their Political Establishment* (Cardiff, Wales UP, 1959).

¹⁹ Karşılaştır: *Mukaddime*, II, 201-203, 212-213, 229-231.

²⁰ *Mukaddime*, II, 247. Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, N.J., UP,

Demografik şartlar karşısında üretken teknolojilerin eklenmesi veya kabuğuna çekilmesi açısından bakıldığında, bin yılı civarında Kuzey Afrika ziraatının sözde çekirge misali Hilalilerce tahrip edilmesi hadisesi oldukça farklı bir renge bürünür. Herşeyden önce, artık biliyoruz ki, Arap Benu Hilal ve Benu Süleym kabile birlikleri, Kuzey Afrika'yı İbn Haldun'un iddia eder görüldüğü gibi asla 443/1052'de bir tek hamlede istila etmemişler fakat Ifrikiye'deki Zîrî hanedanına karşı ilk askeri zaferi kazandıkları bu yılın hem öncesinde hem de sonrasında küçük gruplar halinde gelmişlerdir.²¹ Böylece tahribat sadece bir bölgeyle sınırlı kalmış, diğer Arap kabileleri tamamen barışçı bir şekilde entegre edilmişlerdir. İkincisi, Arap kabileleri gruplar halinde geldikleri ölçüde demografik açıdan Kuzey Afrika nüfusunun artışına katkıda bulunmuşlar ve bu nedenle gelişleri ziraatte küçülmeye değil yoğun tarıma geçilmesine sebep olmuştur. Bunların yerli nüfusla karışmaları Sahra'nın kuzeyinde birkaç yüzyıllık bir periyot için sulu buğday ve hurma tarımının yapıldığı bir dizi vahanın tesisine veya genişlemesine sebep olmuştur.²² Zîrî sulama sistemleri göçbelerin gelişinden olumsuz etkilenmiş olsa da, Mağrib'in diğer bölgelerinde kırsal üretim canlandırılmıştı.

İbn Haldun'un yaşadığı dönem, yani 8./14. yüzyılın ikinci yarısında durum oldukça farklıydı ve Arapların entegrasyonu halen devam etmekte olan bir süreç olmakla beraber ortalama nüfus yoğunluğu düşmüştü. Dönem dönem yaygınlaşan "Kara Ölüm"ün yol açtığı tahribatlar sulu tarım yapılma mecburiyetini hafifletmişti. Fakat onun yerine sahnede boy gösteren şey, göçebelik değil geçimlik ziraattı. Elbette ki, dikkatsiz bir şekilde

1977); Dols, *"The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East"*, *JESHO* XXII (1979), ss. 162-189.

²¹ *Mukaddime*, I, 272, II, 253. Aynı konuda bkz. Claude Cahen, *"Quelques remarques sur les Hilaliens et le nomadisme"*, *JESHO* XI (1968), ss. 130-133; Jacques Berque, *"De Nouveau sur les Banu Hilal"*, *Studia islamica* XXXVI (1972), ss. 99-111; Michael Brett, *"The Military Interest of the Battle of Haydarân"*, 1 numaralı dipnotta zikredilen Parry içinde, ss. 78-88; Brett, *"Ibn Khaldun and the Arabisation of North Africa"*, *The Maghreb Review* IV, 1 (Jan.-Feb. 1979), ss. 9-16.

²² Peter Von Sivers, *Alms and Arms* (4 numaralı dipnotta zikredildi); Jacques Berque, *"Les Hilaliens repentis ou l'Algérie rurale au Xve siècle d'après un manuscrit jurisprudentiel"*, *Annales ESC* XXV (1970), ss. 1325-1353; Berque, *L'intérieur du Maghreb, XVe-XIXe siècle* (Paris, Gallimard, 1978), ss. 7-65.

düşünüldüğünde, geniş sürüler veya davarlara ilaveten kuru tarım işletmelerine sahip çiftçilerin, özellikle de nadas alanlarındaki değişmeye bağlı olarak yerleşim yerlerini periyodik olarak değiştirmeleri de dikkate alındığında kolaylıkla göçebeye dönüşebilecekleri söylenebilir. Fakat şunu tekrarlamak gerekir ki, ziraatçıyı göçebeden ayıran şey yerleşik oluşu değil üretim teknolojisidir. Şayet, Kuzey Afrika nüfusu gerçekten klasik dönemin sonları ile modern zamanların başlarında muhtemelen daha başka bulaşıcı hastalıkların etkisiyle azaldıysa, bu durum göçebeliği değil ancak geçimlik tarımı kuvvetlendirebilirdi. Yukarıda sözü edilen göçebelerin kendileri için yeni krallıklar fethetme konusundaki askeri yetersizlikleri de aslında böyle bir demografik zayıflık nedeniyle olabilirdi. Buna mukabil, kuru tarım, 19. yüzyılın başında o kadar verimli bir hale geldi ki geçimlik üretimin sınırlarını aşmaya başladı. Napolyon, Kıta Ablukası esnasında Cezayir'den yapılan buğday sevkiyatından bir hayli faydalanmıştır.²³ Öyleyse, "Kara Ölüm"den sonra ve modern zamanların başlarındaki Kuzey Afrika tarihi göstermektedir ki, Arap göçlerinin artık bu dönemde hiçbir etkisi olmadığı gibi, buna ilaveten temelde geçimlik amaçla olsa bile kuru tarım zirai açıdan son derece büyük öneme sahiptir.

Maalesef, geçimlik kuru tarımla birlikte yapılan büyük hayvan yetiştiriciliğinin bedevilik ile karıştırılması, büyük oranda İbn Haldun ile başlamıştır. İslam toplumundaki üretim güçlerine kapsamlı bir bakış açısı sunma konusundaki bütün muhteşemliğine rağmen *Mukaddime* aynı zamanda sık sık yanıltıcı olmaktadır. Yazar düşük ve yüksek yoğunluklu ziraati hiç bir yerde açık bir şekilde birbirinden ayırdetmemektedir. Kırsal üretime dair yarım düzine pasaj üzerinde yapılacak dikkatli bir inceleme bu karışıklığı gösterecektir. İbn Haldun daha baştan taşra halkını oluşturan üç temel karakterin tanımını verir: Küçük yerleşim yerlerinde, köylerde ve dağlarda yaşayan tahıl üreticileri, aynı zamanda keçi de besleyen koyun yetiştiricileri ve deve yetiştiren göçebeler.²⁴ Bu tariften çıkan şey, büyük koyun sürüleri ile bir

²³ Charles André Julien, *Histoire de l'Algérie contemporaine. La conquête et les débuts de la colonisation (1827-71)* (Paris, Presses universitaires, 1967), ss. 20-30; Yves Lacoste, André Nouschi, André Prenant, *L'Algérie, passé et présent* (Paris, Éditions sociales, 1960), ss. 187-191.

²⁴ *Mukaddime*, I, 222.

miktar sığira sahip olan, kendi tüketimleri için on veya yirmi hektar buğday yetiştiren Kabeylia dağı Berberileri ile Cezayir'in kuzeyindeki Arapça konuşan halkın geçimlik çiftçiliğin tipik birer örneği olması gerektiğidir.²⁵ İbn Haldun düşük nüfus yoğunluklarını da içine alacak şekilde, koyun ve deve yetiştiriciliğinin yanında keçi de besleyen ve bu nedenle aynı zamanda da hububat üreticisi olmaları gereken dördüncü bir bileşik kırsal üretici tipini zikretmek suretiyle bu 'geçimlik' kavramına daha da önem atfeder.²⁶ Öyle görünüyor ki, *Mukaddime*, analitik hareket noktası olarak düşük yoğunluktaki ziraati almaktadır.

Fakat ardından, İbn Haldun'un yüksek yoğunluklu kırsal üretimi tartışmaya yöneldiği görülmektedir. Örneğin, bir pasajda taşralıların şehirlilere boyun eğdikleri ve hububat ile hayvansal ürünlerini şehirde üretilen aletlerle mübadele etmek zaruretinde oldukları kanaatindedir.²⁷ (Aşağıda da göreceğimiz gibi, başka yerlerde geçimlik otonomi üstün görüldüğü halde) diğer bir yerde ise uzmanlaşmanın avantajları yüceltilmekte; çiftçiliğin demirci ve marangozun aletlerin üretiminden sorumlu olduğu, öküzü sahip olan çiftçinin ise toprağın sürülüp mahsulün hasat edilmesinden sorumlu olduğu altı ile on kişi arasındaki karşılıklı işbirliğini (*teâvün*) ihtiva ettiği belirtilmektedir. Üretilen buğdayın miktarı ise altı ile on kişinin tüketeceğinden kat kat fazladır.²⁸ Son olarak, ziraatle ilgili zenaat ve ilimlerin tavsifine tahsis edilen üç bölümde merkezi üretim teknolojisi olarak sulu tarımın üstünlüğü ve aynı zamanda da bununla meşgul olanların zayıf (*müstez'af*) ve aşağı durumları (*zillet*) vurgulanmaktadır.²⁹ İleri derecedeki ziraatle ilgili bu tartışmada da galiba yüksek nüfus seviyelerinin otonominin kaybına (*Mukaddime*'nin tabiriyle sulu

²⁵ Geçimlik konusu ile ilgili bazı problemleri şu makalelerde tartışmıştım: "Algerian Landownership and Rural Leadership, 1860-1914: A Quantitative Approach", *The Maghreb Review* IV, 2 (March-April 1979), ss. 58-62; "Les plaisirs du collectionneur. Capitalisme fiscal et chefs indigènes en Algérie (1840-60)", *Annales ESC* XXXV (1980).

²⁶ *Mukaddime*, I, 223-224.

²⁷ Karşılaştır: *Mukaddime*, I, 276-277; II, 212-213.

²⁸ *Mukaddime*, II, 235; Karşılaştır: I, 68-70, II, 289-290.

²⁹ *Mukaddime*, II, 276-277, 296, 317; III, 120.

tarım yapan çiftçilerin 'boyun eğmesine' ve 'zilletine') yol açtığı varsayılmaktadır. Bir istisna dışında hayvan yetiştiriciliğine dair bir tek kelime sarfedilmemektedir ve hatta bu istisna bile hayvanları sütü, ipeği ve balı için beslemekle ilgilidir ki bu ürünler de geçimlikten ziyade daha gelişmiş bir ziraate atfedilebilir.³⁰ Daha şaşırtıcı olanı ise, etlik ve yük hayvanı üreticisi olarak ikincil durumdaki bedevilerin yüksek yoğunluktaki ziraatte resmin dışına atılmalarına karşılık geçimlik düzeydeki ziraatte kendilerine yüksek bir mevki verilmesidir.

Öyleyse, *Mukaddime* her ne kadar mükemmel bir üretim analizi ile başlamaktaysa da, bizi çabucak üç temel zorluk karşı karşıya bırakmaktadır. İlk olarak, sabanla yapılan tahıl ziraati, tarihi olarak belli bir nüfus yoğunluğuna bağlanan pek çok teknolojiye biri olduğu halde bizzat tabiat ve medeniyet ile eşitlenmektedir. İkinci olarak, tarihi-genetik açıdan istihdam edilemeyen kırsal nüfus fazlasının üretken emek arayışındaki son mercileri olduğu halde şehirler rahatlık ve lüksün tabii barınakları kabul edilmişlerdir. Üçüncü olarak, ziraatçiler ve bedeviler, şehirle ilgili çıkarları dikkate alındığında, tarihi-genetik olarak davranışları tam tersi olduğu halde önce tahripkar ve sonra da işbirlikçi şeklinde tavsif edilmişlerdir. Bütün bu üç zorluk, *Mukaddime*'de tarihi sürecin tuhaf bir şekilde tersine çevrildiğine işaret etmektedir ki bu husus müteakip bölümde ayrıntılı olarak tahlil edilecektir.

2. Rekabet ve Tesanüd Ahlakı

Göçebelerin daha önce iyi kötü barış içinde üretken amaçlarla işbirliği yaptıkları mücavir şehirlere saldırmamasına yol açan yerel şartlar (kırsal nüfusun artışı, şehir nüfusunun düşmesi veya hir ikisini de ihtiva eden şartlar)³¹ ne olursa olsun, askeri teknoloji, bu göçebelerin hücumlarını fetih, harac ve vergi amacıyla diğer şehirlere de yaymalarına imkan sağlamıştır. Mevcut taşımacılık teknolojileri uzun mesafeler üzerinden üretken bir entegrasyonu imkansız

³⁰ *Mukaddime*, II, 276.

³¹ Büyük İslâmi yayılıştaki etkili olan bu faktörlerin bazıları hakkında bkz. Karl W. Butzer, "*Der Umweltfaktor in der grossen arabischen Expansion*", *Saeculum* VIII (1957), ss. 359-371; Charles Pellat, "*Peut-on connaître le taux de natalité au temps du Prophete?*", *JESHO* XIV (1971), ss. 107-135; M. A. Shaban, *Islamic History, AD 600-750 (AH 132): A New Interpretation* (Cambridge, UP, 1971), ss. 1-15.

kıldığı için sürekli fetihler, üretken olmayan mali kazançlar sağlamıştır. Dahası, yerel plandaki ilk hücumda nüfusun da bir rolü olmuş olsa bile sürekli fetihlerde herhangi bir rolü yoktur. Bu gibi fetihler, fatihlerin belki de artık nüfus seviyelerinin artışına ilk yayılma merkezinin dışındaki yerlerde katkıda bulunamayacakları derecede yayılmalarını gerektiriyordu. Bu nedenle, gelişmekte olan imparatorlukların öncelikli politikası genellikle, şehirlerin kurulması, ziraate yatırım yapılması ve düşük vergiler gibi vasıtalar yardımıyla fetihlerin askeri keyfilığının üstesinden gelmeye yönelikti.³²

Fakat, İbn Haldun'un da (aşağıda daha geniş ele alınacak olan) kendine özgü çevrimsel hanedan tarihi modeliyle de gösterdiği gibi, klasik İslami devirler boyunca tek bir imparatorluk bile emperyal-askeri-mali kabuğu, kendi hacmi ile mütenasip bir nüfus ve üretkenlikle doldurmada başarılı olamamıştır. Yeteri kadar iktidarda kalmayı başarabildikleri takdirde, bütün bu emperyal hükümetlerin, aslında yaptıkları şey, hakimiyetini elde ettikleri çok sayıdaki yerel kır-şehir merkezlerini farkında olmaksızın güçlendirmek ve bu merkezleri hükümetlere olan verimsiz mali yükümlülüklerini terketmeye hazırlamaktan ibaretti. Fakat, -sadece İslam dünyasının merkezinde yer alan toprakların en önemli kır-şehir merkezlerinin, yani ismen zikredecek olursak - aşağı, orta ve yukarı Irak, kuzey ve güney Suriye ile Mısır gibi bölgelerin daha önce barındıramayacakları bir nüfus gerilimini tecrübe edip etmedikleri hususu şüphelidir. Öyleyse, klasik İslam tarihindeki realite, nüfusundan dolayı daha gelişmiş üretim şekilleri aramak zorunda kalmaksızın kendi sakinlerine iyi kötü yeterli olan ve mali açıdan az çok uzun dönemler için daha büyük politik birimler halinde bir araya gelen kır-şehir bölgelerinden ibaretti.³³

Siyasi ve idari üstünlük noktasından, klasik dönem boyunca İslam ülkelerinin tarihi, sadece bir deneme daha yapılmış olsa gerçekten de ilelebed payidar olacak bir imparatorluk kurmanın bir şekilde mümkün olması gerektiği ümidine eşlik eden mütemadi başarısızlıklar dizisidir. Klasik dönemlerin

³² E. Pauty, "*Villes spontanées et villes créées en Islam*", *Annales de l'Institut des études orientales*, Algiers IX (1951), ss. 52-75; Oleg Grabar, "*Umayyad 'Palace' and the 'Abbasid Revolution'*", *Studia islamica* XVIII (1963), ss. 5-18; Carl-Heinrich Becker, *Beitraege zur Geschichte Aegyptiens* (Strassburg, Truebner, 1902-3); Kôsei Marimoto, "*Land Tenure in Egypt During the Early Islamic Period*", *Orient*, Tokyo XIII (1977), 109-153.

³³ *Mukaddime*, II, 230.

evrensel tarihçileriyle teşrik-i mesaide bulunan bir kişi, İslam ülkelerinin tarihinde saklı olan bu kısa vadeli tevekkül ile uzun menzilli coşkunun karışımını teşhis edebilecektir. Benzer şekilde, *Mukaddime* de aşırı derecede, askeri imkanlar ile üretim imkanları arasındaki mesafeden kaynaklanan bu tevekkül ve coşkunun karışımıyla doludur. Ancak, ondördüncü yüzyıldan itibaren ateşli silahların nüfusun düşük olduğu zamanlarda bile şehirlerin göçebelere karşı kendi çıkarlarını savunmalarına imkan tanınması, bu mesafeyi, en azından bir şekilde bu şehirlerde yerleşik olan hanedanları daha uzun ömürlü kılabilirdiği ölçüde daraltmıştır. Fakat, mesafenin bu şekildeki daralmasına kararlı bir demografik büyüme ile üretim teknolojilerinde eşdeğer bir ilerleme eşlik etmediği için, İbn Haldun sonrası bu imparatorluklar, hantal mali idarelerce, gevşek bir şekilde bir arada tutulan eyaletlerin dahili entegrasyonunda çok az ilerleme sağlamışlardır. Sadece yirminci yüzyıl sanayileşmesi ile umulur ki sonrasındaki zirai gelişme bu mesafenin kapatılmasında bir şansa sahip olacaktır.

Orta-Doğu ve Kuzey Afrika'daki imparatorluklar ile fetihçi krallıklarda nüfusun asla büyüklüğü yakalayamadığı doğru ise, o takdirde İbn Haldun'un imparatorluk hakimiyetiyle ilgili meşhur üç-altı nesillik çevrimler teorisi, yazarın sözünü ettiği tabii hayat zinciri temsilinden oldukça farklı bir karakter kazanır. İbn Haldun'a ait olmayan terimlerle: Fetihçi nesiller suni bir idari-mali alan oluştururlar ve suniliğini azaltmak için bu alanı bayındır hale getirmeye çalışırlar. Nüfus artışı, müteakip birleştirici idareciler zamanında da devam eder, fakat imparatorluk çapındaki bir üretim entegrasyonu ve mübadeleyi demografik bir gereklilik kılacak seviyeye ulaşmaz. Eyaletler, mali katkıları mukabilinde gittikçe daha az üretken getiriler elde ettikleri için kademeli olarak vergi fazlalarını başkente aktarmaktan vazgeçerler. Son neslin döneminde hanedan başkent çevresindeki bölgenin kırsal kaynaklarının dışına çıkamaz, bu kaynaklar ise genellikle haricteki yükselen nevezuhur hanedanlara karşı varlığını devam ettirmesi için yetersizdir.³⁴ Öyleyse, zafiyet problemi, imparatorluğun sonraki çevrimsel dönemlerinde hanedana ait kritik ve tashih edilebilir başarısızlıklardan değil temel emperyal saikten kaynaklanmaktadır.

³⁴ Bu izah *Mukaddime*, I, 247-250, 305-309, 313-317; II, 124-126, 239, 244-247, 251, 263, 267'ye göre yapılmıştır.

İmparatorluk oluşturma süreci bir kez başladıktan sonra, nüfusta mucizevi bir verimlilik veya salgın hastalıkların aniden ortadan kaybolması gibi zevalini engelleyecek olan düzeltici bir faktör de olmayacaktır. Bir anlamda İbn Haldun, -nüfus düşük kalmak ve teknoloji değişmemek şartıyla- tabii yani kaçınılmaz hanedansal çevrimler (dönemler) iddiasında haklıdır. Fakat bu şartlar bir kez değiştikten sonra bu çevrimlerin tabiiliği söylemi tamamıyla anlamsız hale gelir.

İbn Haldun'a göre emperyal politikaların istikrar kazanamayışına sebep olan şey emperyal saik ile yetersiz nüfus yoğunluğu arasındaki nisbetsizlik olmadığına göre, onun bu zaafın hanedana ait çevrimlerin sonraki dönemlerinden birinde ortaya çıktığını varsayması gerekir. *Mukaddime*'ye göre bu zaaf idarecilerin fetihler boyunca babalarının ilişki içinde bulunduğu arkadaşlarıyla alakayı kestiği ve bunların yerine kendi seçtikleri köleleri koydukları ikinci nesilde başlar. *Mukaddime*'nin terminolojisiyle, ikinci nesil kralların tabiatı, asaleti kendilerine has kılmak, saltanata giden yolları sınırlamak ve ilk neslin arkadaşlarından dışlananların başkaldırısına sebep olmaktır. Şayet bastırılırlarsa, bu eski yoldaşlar, imparatorluğun uzun menzilli fetihlerinin emperyal saikini vermiş olan kan bağlarını (*asabiyyelerini*) kaybederler ve bunların yerini yeni takipçiler alırlar. Bununla birlikte, daha çok suni kaynaklı olduğu için bu yeni tabilerin *asabiyyesi* daha zayıftır.³⁵ Böylece, siyasi meselelerin idaresinde bir ahlaki modelden diğerine geçiş, İbn Haldun'a göre imparatorluğun ve kraliyetin zaafa uğramasının sebebidir; hangi modelin daha üstün olduğu hakkındaki kanaati konusunda da şüpheye mahal vermez.

Asabiyye veya kan bağı, elbetteki *Mukaddime*'nin şöhretinin çoğunu borçlu olduğu göz alıcı ahlaki kavramdır. *Asabiyye*, kişinin yakınlarına karşı duyduğu ve akrabalar arasında karşılıklı destek ve yardıma yol açan şefkat ve düşkünlük olarak tanımlanmıştır.³⁶ Bu, kendi üstün (galib) *asabiyyeleri* sayesinde aşağı derecedeki grupları birbiriyle mücadele etmekten alıkoyan kabile büyüklerinin itibarında ve kralların gücünde kendini ifade eder.³⁷ *Asabiyye* kendisini kabileler ve hanedanlar arasındaki karşılıklı mücadele ve

³⁵ *Mukaddime*, I, 299, 302-303, 315, 330-331; II, 100-103.

³⁶ *Mukaddime*, I, 234-235.

³⁷ *Mukaddime*, I, 233, 299.

müdafa da da ortaya koyar.³⁸ Herkesin herkese karşı ferdi ve toplu düşmanlığı insan tabiatının bir parçasıdır ve, ya ikna yahut zorlamayla veya her ikisiyle zaptedilmelidir.³⁹ Öyleyse asabiyye hem tesanüd hem de rekabeti teşvik eder.

İlk bakışta, bu *asabiyye* ahlakında mantık biraz şaşmış gibi görünebilir. Nasıl olur da bir tek ve aynı prensip hem tesanüdü hem de rekabeti teşvik edebilir? Açıkçası, İbn Haldun'un tartışması çok da sistematik değildir. Aksi takdirde onun, herkesin herkese karşı olan savaşının mantıki olarak dizginlenmeye ihtiyacı olmadığını farketmesi gerekirdi. Aynı şekilde Hobbes'un da farkına varamadığı gibi, bu savaş en güçlü olan son muzafferin, tek başına hâkim oluşuna kadar devam edebilir. Genel imha, kazanmak için herşeye sahip olan en güçlü için bir engel teşkil etmez. Şayet savaş kesilirse, bu herkesin herkese karşı olduğu öncülünün hatalı olması sebebiyledir. Herkesin arkadaşları olduğu için herkes herkesin düşmanı değildir. (İbn Haldun bu genel savaş öncülünün yanlışlığının net bir şekilde farkındadır, fakat yine de bu önermeyi devam ettirelim.) Böylece, hem külli tesanüd ve hem de külli rekabet üzerine bina edilen ahlâkın yanlış olduğuna kesin bir şekilde tespit edilebilir. Fakat, ayırım çizgisinin nereye çizileceği izafidir ve yine bu makalenin ilk bölümünde karşı karşıya kaldığımız ve toplumdaki temel ilişkileri tanımlayan üretim teknolojisine bağlıdır.

Asabiyye ahlakı, açıkçası geçimlik düzeydeki kırsal üretim ahlakıdır. Bu ziraat usulünde dikkate alınacak en önemli husus, nüfus seviyesini sabanı ve kullanılan hayvan yetiştirme teknolojisini mazur göstermeye yetecek düzeyde tutmaktır. Buna mukabil, sulu tarımda, artık nüfus aynı derecede ehemmiyetli değildir ve kır-şehir topluluğunun liderliği ile mübadeleden kazanılan ticari mülkiyet daha çekici hale gelir. Toplumda, belli bir mal o topluluğa iştirak eden ferdi üyeler için ne kadar önemli ise, o ölçüde rekabete açık olur ve o derece de daha az toplumsal tahdide konu olur. Bu nedenle, geçimlik ziraatte, kendi neslinden en büyük sayıda toruna sahip olmanın prestiji ateşli ve büyük oranda açık bir rekabetin odak noktasını teşkil ederken, daha az ehemmiyet taşıyan liderlik fonksiyonları ile mülkiyet sahipliği büyük oranda toplumsal kontrole

³⁸ *Mukaddime*, I, 235, 278.

³⁹ *Mukaddime*, I, 71, 338; II, 289-290.

birakılmıştır. Mesela, askeri liderler atanmakta ve kabile milisleri toplum tarafından sadece ihtiyaç başgösterdiği zaman toplanmaktadır.⁴⁰ Benzer olarak, kabilenin sahip olduğu arazi parçaları, toplumsal dağıtım veya yeniden dağıtım temelinde elde edilmekte, fakat zorla işgal edilmeyi veya satın alınmayı mazur gösterecek derecede öneme sahip değildir.⁴¹ Kısacası, *asabiyye* statü için yapılan rekabetin ahlakıdır ve sadece minimum düzeyde kısmi kontroller vasıtasıyla toplum tarafından denetime tabi tutuluyordu; halbuki güç ve servet için pek rekabet yapılmaz ve temelde bir bütün olarak toplumun tanzimine bırakılırdı.⁴²

Dahası, *asabiyye* sadece erkekler arasındaki statü rekabetinin ahlakıdır. *Mukaddime*, askeri eğitim, fiziki dayanıklılık, yiğitlik, sertlik, cesaret ve erkeklik gibi "erkeğe ait" vasıfları metheden tanımlamalarla doludur.⁴³ Buna karşılık, bir şekilde kadınlar zikredildiğinde ise, zayıf, korkak ve hane reisine bağımlı olarak görünürler.⁴⁴ Bu tanımlamalar tipik olarak tahıl üretiminin, öncelikle geçimlik seviyesinin fakat dikkate değer bir ölçüde de sulu tarım şartlarının ihtiyaçlarına uygundur. Kendi kendini idame ettirebilmek için, tahıl üretimi, erkekle beraber tarla işini paylaşmaktan çok hafif ev işlerine hasredilen kadınlarca daha iyi güvence altına alınan yüksek doğum oranlarına muhtaçtı.⁴⁵

⁴⁰ Karşılaştır: *Mukaddime*, I, 233-234.

⁴¹ İbn Haldun bu meselede bir şey söylemez. Örneğin bkz. Joshua Prawer, "*Étude de quelques problèmes agraires et sociaux d'une seigneurie croisée au XIIIe siècle*", *Byzantion* XXII-XXIII (1952-1953), ss. 143-170; Jacques Weulersse, *Paysans de Syrie et du Proche Orient*, 8. baskı, (Paris, Gallimard, 1946), ss. 96-109. Suriye'de yeniden paylaşım muşâ' adı altında formalize edilmiştir.

⁴² Abdallah Hammoudi, "*Segmentarité, stratification sociale, pouvoir politique et sainteté*", *Hesperis-Tamuda* XV (1974), ss. 147-180; Ernest Gellner, *Saints of the Atlas* (London, Weidenfeld and Nicholson, 1969); David M. Hart, *The Aith Waryagar of the Moroccan Rif: An Ethnography and History*, (Tucson, Arizona UP, 1976), ss. 235-278; Elizabeth Bacon, *Obok: A Study of Social Structure in Eurasia* (New York, 1958); M. J. L. Hardy, *Blood Feuds and the Payment of Blood Money in the Middle East* (Leiden, Brill, 1955).

⁴³ *Mukaddime*, I, 229, 236, 251; I, 114, 278-279.

⁴⁴ *Mukaddime*, I, 229, 307.

⁴⁵ Cyril D. Darlington, *The Evolution of Man and Society* (New York, Simon and Schuster, 1969),

Dahası, sabansız üstesinden gelinebilen daha basit ziraat formlarına mukabil, sabanla yapılan tahıl üretimi, fiziki olarak yıpratıcı olan büyük hayvanlar ve ağır aletlerle uzun saatler çalışmayı gerektirmekte ve bu suretle hemen hemen erkeklerle has bir çalışma dünyası hasıl etmekteydi.⁴⁶ Erkek hakimiyeti, şüphesiz tahıl üretim teknolojisinin müşterek bir sonucudur ve çok yakın zamanlara kadar bunun Orta-Doğu ve Kuzey Afrika bölgelerindeki hakim varlığı bölgedeki nisbeten düşük nüfus yoğunluklarıyla ilgili tezimizin kuvvetli bir delilidir. Şehirler, hiç bir zaman yeni üretim teknolojilerini başlatacak ve buna bağlı olarak erkek-kadın arasındaki statü farklılıklarının sınırlarını yumuşatabilecek yoğunlukta bir şehircilik meydana getirmemişlerdir. İbn Haldun'un şehirlielerin *kadınsılığı* hakkındaki şikayetlerine rağmen şehirler erkek hakimiyetinin kaleleri olarak kalmışlardır, geçimlik kırsal bölgeler hakkında ise zaten söylenecek bir şey yoktur.⁴⁷

Büyük tarihimizin rehberliğiyle statü rekabetinin mücavir kır-şehir bölgelerinin göçebeler tarafından fethini nasıl kışkırttığını görmek zor değildir.⁴⁸ Şehirdeki nüfus yapısının zayıflığı ile ateşli silahların icadından önceki süvari güçlerinin şehirli piyade milislere karşı genel üstünlüğünün elverişli bir durum oluşturduğu şartlarda, rakiplerden birinin, hadiseleri kendi kabilesinde *asabiyye* ahlakının uyuyan tesanüdü yönlerini harekete geçirecek tarzda manipüle etmesi her zaman için mümkündür.⁴⁹ Ferdi statü özelemlerinin kolektif koruma ve tevarüs edilen kabile çıkarları ile birlikte güçlenmesini İbn Haldun *asabiyye* ahlakının optimal şekli olarak görür. Birbirlerinden, fetihlerden önce olduğu gibi sadece soylarının büyüklüğü ve kıdemleriyle tefrik

ss. 327-353; Jack Goody, *Production and Reproduction: A Comparative Study of the Domestic Domain* (Cambridge, UP, 1976); Goody, "Inheritance, Property and Marriage in Africa and Eurasia", *Sociology* III (1969), ss. 55-76.

⁴⁶ Ester Boserup, *Woman's Role in Economic Development* (New York, St. Martin's, 1970); Martin K. Whyte, *The Status of Women in Pre-Industrial Societies* (Princeton, N.J., UP, 1978).

⁴⁷ *Mukaddime*, II, 114. Hins kelimesini hanis olarak okudum.

⁴⁸ *Mukaddime*, II, 118-124.

⁴⁹ *Mukaddime*, II, 65. Silahlar ve ordu ile ilgili bölümün tamamıyla süvarilerin organizasyonunun tartışılmasına ayrılması dikkat çekicidir. Bkz. *Mukaddime*, II, 65-79.

edilen, kabile akınlarmın tatlı iki meyvesi olduğu halde güç ve servet için birbiriyle rekabet etmeyen ilk nesil fatihlerin ahlakından övgüyle bahsetmekten yorulmaz.⁵⁰ İbn Haldun nispeten zararsız olan statü özlemleri ile güç ve servetin kollektif mülkiyeti dışındaki hususlarda geçimlik ahlakın ferdi rekabete karşı olan kuvvetli temayülüne hayran kalmış gibi görünüyor.⁵¹ Buna karşılık, gelişmiş kır-şehir merkezleri veya imparatorluklardaki siyasi liderlik ile toprak veya ticari mülkiyet için yapılan açık rekabet ona, iğrenç genel rekabet uğruna çok fazla tesanüdün kurban edilmesi gibi gözükmektedir. İdeal imparatorluk, birbiriyle fazilet uğruna yarışan asil nesillerin ahfadı tarafından idare edilendir ki, askeri liderlikle birlikte malî ve mülke dayalı kazançlar da yine bir şekilde yeni emperyal idareci sınıfı oluşturan fetihçi kabileye mal edilir.

Güç ve servetin rekabete açık oluşu ve kır-şehir merkezlerinde bu insan arzuları üzerinde görünürde ictimai bir kontrollerin bulunmayışı İbn Haldun'u o derece derinden rahatsız etmektedir ki, kendisini *Mukaddime*'de yaptığı tarihi analizlerin tamamına yayılan güçlü polemiklere kaptırmıştır. En sık yapılan itham, şehrin sağladığı gevşekliğe sevkeden rahatlık ve lükstür –ki, bu makalenin ilk bölümünde de iddia edildiği gibi, bu değerlendirme sadece kabilenin idareci kesimi için geçerlidir, şehir ahalisinin geri kalanı ise herhangi bir şekilde taşralılardan daha fazla lükse sahip değildir.⁵² Şehirlihliler ahlaken düşüktürler ve mevcudiyeti halinde siyasi liderlik ve özel mülkiyet uğruna rekabet etmekten alıkoyacak olan temel utanma duygusundan yoksundurlar.⁵³ Onlar, gönüllü bir ahlâkî davranıştan ziyade cebrî kanunlara dayanırlar.⁵⁴ Yalancılık, kumarbazlık, dolandırıcılık, düzenbazlık, yankesicilik, yalan yere yemin ve şahitlik etme ile ticari muamelelerde faiz aşırı şehirleşmenin sonucu olduğu gibi zina ve eşcinsellik de böyledir.⁵⁵ İmparatorluğun çözülmesinden

⁵⁰ Örneğin, bkz. *Mukaddime*, I, 315.

⁵¹ *Mukaddime*, I, 353; II, 87.

⁵² *Mukaddime*, I, 221; II, 107-108, 214-215.

⁵³ *Mukaddime*, I, 225-226; Karşılaştır: II, 79-83, 264, 299-300.

⁵⁴ *Mukaddime*, I, 230.

⁵⁵ *Mukaddime*, II, 257, 260.

sonra, başlangıçta şura tarafından, daha sonra krallarca (*mülûk*) idare edilen şehir devletleri ortaya çıkar. Bu krallar, gerçekte genellikle yakın bir geçmişte ayak takımı arasından çıktıkları halde kendilerini asil ve imparatorluk soyundan gelen beyler olarak tasavvur ederler.⁵⁶ Özetle, kır-şehir merkezleri, geçimlik bölgelerin tamamıyla zıddıdır; bunlar kontrolsüz rekabet uğruna tesanüd ahlakını bütünüyle terketmişlerdir.

Şehir hayatının küçültücü bir şekilde tasviri, İbn Haldun'un asgari rekabet ve azami tesanüd ahlakıyla tam bir uyum içinde gözükmektedir. Şayet bütün ictimai tahditler ortadan kalkarsa, insanlar ahlaksız bir şekilde rekabet ederler, en azından *Mukaddime* metninde söylenen şey budur. Fakat, bu çabasıyla İbn Haldun bizzat kendisiyle çelişkiye düşer. Burada, emperyal kontrolden azade olma durumunda olan ve bu makalede kır-şehir merkezleri veya bölgeleri olarak isimlendirdiğim konuyla meşgul olduğu için, bu bölgelerin politik kurumlarının tahıl üretim ve hayvan nakliyatı teknolojilerinin ortaya koyduğu üretim ve ticaret imkanlarına, imparatorluğa nispetle daha yakın bir şekilde uyduğu varsayılmalıdır. Öyleyse, bu kır-şehir bölgelerinde, en üstün liderlik için siyasi rekabeti açıkça engellemeyi hedefleyen ictimai kurumlar olarak anlaşılması gereken heyetlerin mevcudiyeti dikkat çekicidir. Elbetteki İbn Haldun, bu ictimai heyetlerin eninde sonunda siyasi hasımları engellemekte acze düşerek yerlerini mücadeleden muzaffer olan kişinin hakimiyetindeki tek-adam idaresine bıraktıklarını söylemekten de geri durmaz. Yine de, bu heyetler ne kadar kısa ömürlü olurlarsa olsunlar, kır-şehir bölgeleri de elbette ki politik otonomi durumlarında, *Mukaddime*'nin sadece kabiledeki mevcudiyetine hayranlık duyduğu şeyi, yani rekabeti düzenleyen ictimai kurumları üretme kapasitesindedirler. Velhasıl, imparatorluk şehirleri belki de, bu makalede daha önce de ifade edildiği gibi, az bir ictimai uyum içerisindeki suni imparatorluk yapılarının bir parçasını teşkil ettikleri için statü, güç ve servet uğruna engel olunamayan bir rekabete sahne olurlar. Fakat, şayet İbn Haldun'un şehirde hiçbir tahdidin olmadığına dair olan temel iddiasının aksine, görünüşte farkında olmayarak izhar ettiği şehir yönetimlerine dair şehadetine inanabilirsek kır-şehir bölgelerinde tesanüd kesinlikle ölü değildir.

⁵⁶ *Mukaddime*, I, 267-268.

İbn Haldun'un şehir heyetleriyle ilgili zikredilen mütalaasının tarihi temeli, halifeliğin ilgası ile Murabıtlar'ın fetihleri arasında (421-86/1031-94) İspanya'da mevcut olan ve *mülûkû't-tavâif* olarak isimlendirilen krallıklar arasında bulunabilir.⁵⁷ Aynı şekilde şehir milisleri gibi ilgili olgular da kabaca aynı zaman dilimi esnasında Suriye, Irak ve İran'daki kır-şehir bölgelerinde bulunabilir.⁵⁸ Bir İslam imparatorluğundaki, benim bildiğim yegane resmi heyet örneği Muvahhidler'deki şûrâdır ki, bu Fas'ın Berber kabileleri arasından çıkarak gelişen ve 500/1107'de Muvahhidler İmparatorluğu'nu kurmuş, bütün suniliğine rağmen varlığını sürdürmüş ve nihayet 625/1229'da Muvahhidler'in çözülmeye başlamasından sonra da Tunus çevresinde hüküm süren Hafsilerin kır-şehir bölgesinde varlığını devam ettirmiştir.⁵⁹ Geri kalanlara gelince, İslam ülkelerinin imparatorları ve fetihçi kralları birlikte yola koyuldukları kabile meclislerini her ne olurlarsa olsunlar devam ettirmemişler ve ülke meclislerini atama suretiyle bir araya getirilen müşavirlerden oluşan gayri resmi heyetlerin yardımıyla idare etmişlerdir. Maalesef, resmi mevcudiyetlerine rağmen Endülüs-İslam heyetleri ile Muvahhidlerin heyetleri, aynı zaman diliminde

⁵⁷ Jacinto Bosch Vila, *El reino de taifas de Zaragoza* (Saragossa, 1961); Hady R. Idris, "Les Aftasides de Badajoz", *Al-Andalus* XXX (1965), ss. 277-290; Idris, "Les Birzalides de Carmona", a.g.y, ss. 49-62; Muhammad A. Inan, *Dawla al-tawâ'if mundhu qiyâmihi hatta al-fath al-murâbit* (Cairo, 1970); Hussein Moncs, "Consideraciones sobre le época de los Reyes de Taifas", *Al-Andalus* XXXI (1966), ss. 305-328. İbn Khaldun, *Kitâb al-'ibar*, 8 c. (Beyrut, 1956-1959), mülûkû't-tavâif ile ilgili bölümünde bu heyetleri ayrıntılı olarak tartışır; bkz. Peter Von Sivers, *Khalifat, Koenigtum und Verfall. Die politische Theorie Ibn Khaldûns* (Munich, List, 1967), ss. 123-127.

⁵⁸ Eliyahu Ashtor, "Républiques urbaines dans le Proche Orient à l'époque des croisades", *Cahiers de civilisation médiévale* XXVIII (1975), ss. 117-131; Axel Havemann, *Ri'âsa und Qadâ. Institutionen als Ausdruck wechselnder Kraefteverhaeltnisse in syrischen Staedten vom 10. bis zum 12. Jahrhundert* (Freiburg, Schwarz, 1975); G. Hoffmann, *Kommune oder Staatsbuerokratie? Zur politischen Rolle der Bevoelkerung syrischer Staedte vom 10. bis zum 12. Jahrhundert* (Berlin, 1975); Peter Von Sivers, "Military, Merchants and Nomads: The Social Evolution of the Syrian Cities and Countryside During the Early Classical Period, 780-969/164-358", *Der Islam* LXVI (1979); Claude Cahen, "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Age", *Arabica* V (1958), ss. 25-50 ve VI (1959), ss. 25-56 ve 233-265; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History* (Cambridge, Harvard UP, 1972).

⁵⁹ Peter Von Sivers (57. dipnotta belirtilen yer), ss. 127-134.

Akdeniz'in karşı yakasında bulunan Toscano ve Lombardiya'daki mukabillerinin yakınlarda yeniden keşfedilen Roma Hukuku çerçevesinde sahip oldukları hukuki statüyü hiçbir zaman elde edememişlerdir.⁶⁰ İtalya'daki durumun aksine, kır-şehirdeki ictimai tahditleri deruhte etme konusunda İslam ülkelerindeki emperyal saik hala oldukça güçlü idi.

Kır-şehir birlikteliğinin diğer temel kurumu olan pazar (*sûk*) açısından bakıldığında İbn Haldun meseleyi daha güzel izah etmektedir. Pazar, bir yandan geçimlik toplumlardaki bire bir mübadele veya toplu tevziat gibi pazar dışı dağıtım ve mübadele şekilleriyle mukayese edildiğinde daha vasat bir tesanüdü temsil eder.⁶¹ İbn Haldun da buna uygun bir şekilde, her zaman mevcut olan bozuk mallar, ödenmeyen borçlar ve münakaşalar dolayısıyla tacirlerin kendilerine özgü kurnazlık ve kavgacılık gibi yiğitlikten uzak davranışlara ihtiyaç duymaları nedeniyle pazarı eleştirir.⁶² Öte yandan *Mukaddime*, sahip oldukları geniş mali kaynakları vasıtasıyla fiyatları dikte ve piyasayı tahrip edebilecekleri ve ellerinde bulunan tekel marifetiyle pazarın dağıtım ve mübadele üzerinde uyguladığı bütün toplumsal tahditleri ortadan kaldıracabilecekleri için pazarda tacirlerle rekabet eden idarecilere karşı şiddetli

⁶⁰ Giovanni De Vergottini, *Arti e popolo nella prima metà del secolo XIII* (Milan, Giuffrè, 1943); Piero Rasi, *'Exercitus italicus' e milizie cittadine nell' Alto Medioevo* (Padova, Cedam, 1937); Gerhard Dilcher, *Die Entstehung der lombardischen Stadtkommune. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung* (Aalen, Scientia, 1967); Daniel Waley, *The Italian City Republics* (London, Weidenfeld and Nicholson, 1969); Joseph C. Smith, "The Theoretical Constructs of Western Contractual Law", Filmer S. C. Northrop ve Helen Livingston, edit., *Cross-Cultural Understanding: Epistemology in Anthropology* (New York, 1964) içinde, ss. 254-283.

⁶¹ İbn Haldun mübadelenin piyasa dışındaki şekillerini incelemez. Bkz. Rene Maunier, "L'économie kabyle", *Melanges de sociologie nord-africaine* (Paris, 1930), ss. 54-87; Maunier, "Les échanges rituels en Afrique du Nord", *Annee sociologique* II (Paris, 1927); J. H. Servier, "Essai sur les bases de l'économie traditionnelle chez les berbérophones d'Algérie", *Cahiers de l'Institut de science économique appliquée*, serie V, CII (October 1960). Karl Polanyi piyasa dışı mübadele konusundaki genel teoriyi oluşturan kişidir. Bkz. S. C. Humphreys, "History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi", *History and Theory* VIII (1969), 106-212; aynı şekilde bkz. Marshall D. Sahlins, *Tribesmen* (Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1968) ve Jochen Roepke, *Primitive Wirtschaft. Kulturwandel und die Diffusion von Neuerungen* (Tuebingen, 1970).

⁶² *Mukaddime*, II, 302-305.

uyarılarda bulunur.⁶³ Pazar sahtekarlar için bir sığınak ve idarecilerin tamahkar gözlerini cezbeden bir yer olsa da, fiyat mekanizması ile ekonomik rekabetin sınırlarını belirleyen zaruri bir ictimai kurumdur.

Mukaddime'de, hükümetin vergi gelirleriyle mukayese edildiğinde pazardaki rekabetçilerin hepsinin nispeten küçük servetlere sahip oldukları ve kârlarını azar azar kazandıkları gerçeği vurgulanır; piyasanın tekeltçiler tarafından aşırı derecede yükseltilmemesi için rekabetçilerin küçük tutulmasında toplumun çıkarı vardır.⁶⁴ Dahası pazar, neredeyse özellikle tüketim mallarıyla yani yiyecek maddeleri ve zenaatkarların ürünleriyle sınırlandırılmıştır; şayet iktisadi rekabet kaçınılmaz olur ve pazar rekabeti kontrol amacıyla ictimai olarak denetime tabi bir araç haline getirilecekse, bu durum sadece taşınabilir mallar için olmalıdır.⁶⁵ Her ne kadar şehirdeki emlak ile varoşlardaki zirai arazi, -kabileler arasında müştereken sahip olunan daha ehemmiyetsiz geçimlik arazilerin aksine- yüksek kiralari veya getirileri açısından ticari talebe konu olacak derecede kıymetli ise de hala bunlarla alakalı kuvvetli ictimai bağlar mevcuttur. Binalar veya arsalar alınıp satılabilirler, fakat akrabalar ile komşuların şuf'a hakları gibi ticari sınırlamalar o derecededir ki, emlak, bütün pratik amaçlarına rağmen pazarın dışında tutulur.⁶⁶ Adam Smith'in (yeri gelmişken belirtelim ki, bugün fazlaca liberal ve ictimai kayıtlardan aşırı derecede soyutlandığı düşünülen bir kavram olan) hemen hemen herşeyin ticaretinin yapıldığı bir ulusal piyasayı idare eden "görünmeyen el" kavramının aksine, klasik İslami dönemlerdeki pazarlar, buldukları yerlerdeki kır-şehir toplumlarının açıkça görülen ağır elini yüklenmişlerdir.⁶⁷

Son bir tahdit (vâzi') olarak zikredilmesi gereken İslam ise, belli toplumlarla sınırlı olmayıp, kendisi için evrensel geçerlilik talep eder. İbn

⁶³ *Mukaddime*, II, 83-87.

⁶⁴ *Mukaddime*, II, 84, 303.

⁶⁵ *Mukaddime*, II, 239-240, 299-300.

⁶⁶ 'Abd al-'Azîm Sharaf al-Dîn, *Tâ'rîkh al-tashrî al-İslâmî, wa-ahkâm al-mulkiyya wa-l-shufa wa-l-'aqd* (Cairo, 1972); Robert Brunschwig, "Urbanisme médiéval et droit musulman", *Revue des études islamiques* XV (1947), ss. 127-155.

⁶⁷ Fred Hirsch, *Social Limits to Growth* (Cambridge, Mass. Harvard UP, 1976).

Haldun'un kan bağı ile 'dini renk' (*sibğa dîniyye*) ismini verdiği şeyi tefrik etmesine sebep olan şey, İslamın evrenselliğinin doğru bir şekilde değerlendirilmesidir -ki, sözü edilen dini rengin küçük ölçekli ahlaki davranışın hayli genişletilmiş bir versiyonu olduğu aşıkardır.⁶⁸ *Mukaddime*'nin hakkında hayli yorum yapılan sözde laikliği veya çifte gerçekliği benimseyen gizli İbn Rüşdçülüğü bile kendisini oldukça sıradan bir dini inanç şeklinde ortaya koyar.⁶⁹ İbn Haldun, statü için sınırsız rekabete dini açıdan muhtemelen göz yumulması mümkün olamayacağı için '*asabiyye*'yi din dışı bir saik olarak kabul eden iyi bir müslümandı. *Asabiyye*, güç ve servet için olan ferdi rekabeti sınırladığı ve sadece diğer kabile, krallık veya imparatorluklara karşı, kabile düzeyinde kollektif sınırsız mücadeleye imkan tanıdığı ölçüde ahlaki değere sahiptir. *Sibğa dîniyye* denilen dini renk ise ahlaki açıdan çok daha kıymetlidir; zira haddi zatında güç, servet ve hatta statü için olan ferdi mücadeleyi zapt ü rapt altına alır ve ancak emperyal-kollektif seviyede Hristiyan veya diğer idarecilere karşı buna imkan tanım (bunun temellendirilişi sorgulanabilir, ancak yine de evrensel bir bakış açısının ilave edilmesi gerekir). Bu ikisi İslam'ın ilk yayılış döneminde olduğu gibi örtüşür ve dolayısıyla birbirini takviye eder, fakat kesin anlamda birbirleriyle tam olarak bağdaşmazlar.

İbn Haldun'un işlediği tek günah '*asabiyye*'nin her halükarda ahlaken güzel olduğunu ilan etmesidir. Fakat bu günah nedeniyle onu, sadece en tutucu fanatikler eleştirebilirlerdi ki, bunlar da geç klasik ve erken modern zamanlar boyunca tasavvufi İslam'ın genel hakimiyeti sebebiyle bunu yapacak güçlü bir pozisyonda değillerdi.⁷⁰ Bundan tamamen ayrı olarak, İbn Haldun'un katı ictimai ahlaka sahip olan, siyasi ve ekonomik rekabetin, heyetlerin, pazarların

⁶⁸ *Mukaddime*, I, 273-274.

⁶⁹ Bu konunun daha ayrıntılı bir tartışması Peter Von Sivers (57 numaralı dipnotta belirtilen yer), ss. 36-47'de bulunabilir. Yakınlarda yapılan bir değerlendirmede Marshall G. S. Hodgson (3 numaralı dipnotta belirtilen eserinde, ss. 476-484'te) İbn Haldun'un İbn Rüşd geleneğindeki apolojetik bir çifte gerçeklik düşüncesine sahip olduğu iddiasını tekrarladı.

⁷⁰ A. M. Mackeen, "The Rise of Shadhili (656/1256)", *Journal of American Oriental Society* XIC (1971), ss. 427-486; John S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam* (London, 1971); İbn Haldun'un bizzat kendisi de tasavvufu ilgili bir çalışma kaleme almıştır: *Shifâ-us-sâ'il li-tahzîb-il-masâ'il*, ed. I.-A. Khalife (Beyrut, 1959).

ve ahlaken yozlaşmış şehirlerin bulunmadığı geçimlik hayat tarzına duygusal, yahut nostaljik bir şekilde yaklaşması bütün tutucu dindar şahısların sevinçten kalplerinin yerinden fırlamasına yol açmış olmalıdır. Bu basit hayat tarzı *sıbğa diniyye*'ye oranla sadece ikinci en iyi çözüm olsa bile, mağrur ve kendi kendine yeten statü avcıları, sinsî ve sapık şehir düzenbazlarına göre daha tercihe şayandılar. Elbetteki aşırı tutucular, yiğit adamı sinsî olandan daha iyi bulmuş olmalıdırlar. Geriye kalanlar için ise, *Mukaddime*'deki dinin görünürdeki marjinalliği konularla kayıtlıdır. Evrensel İslam'dan yoksun kalan her tür rekabet veya dayanışma dinen kabul edilemez ahlaki prensiplerdir, fakat bunlar da tarihin yapıldığı malzemelerdir. Herşeyin ötesinde, ilahiyatçıların ve Karl Marx'ın kendi farklı tarzlarıyla yaptıklarının aksine, tarihçi dünyayı değiştirmeye çalışmak yerine öncelikli olarak tasvir eder.

Bir bütün olarak, *Mukaddime*'yi yeniden gözden geçirirken, bu haklı olarak meşhur olan tarih *Mukaddime*'sinin, tarihi süreci garip bir şekilde tersinden yorumlayan büyük bir yanlış anlama olduğunu gördük. Elbetteki, başkaları ona nasıl eleştirel yaklaşırsa yaklaşsın, aynen Marx ve Hegel'in çalışmalarında olduğu gibi, o da hala analitik açıdan dev bir eser olmaya devam etmektedir: Analizin kavrama gücü her zaman diğer çağdaşlarının gayretleri üzerinde yükselir. İbn Haldun, emek ve üretimin şahane bir analizi ile başlar. Fakat daha sonra *Mukaddime*'nin tamamını, harika olmakla beraber, yanlış bir şekilde yük hayvanları ve sabanla yapılan tarım teknolojisi ile kendi tüketimleri için erzak biriktirenler etrafında dönen geçimlik hayat tarzına hasreder. Doğrudur, bu geçimlik hayat tarzı, kaçınılmaz bir şekilde imparatorluk ve krallık şeklindeki organizasyonlar ile şehirciliğin gelişmesine yol açmıştır. Fakat bu gelişmenin sadece birkaç nesil devam edeceği ve periyodik olarak toplumun asıl şekli olan geçimlik tarza yeniden döneceği öngörülür. İbn Haldun geçimliği bir model olarak almakla fena halde hata yapmıştır; zira İslam tarihinin başlangıcından uzun zaman önce Orta-Doğu ile Kuzey Afrika, üretim teknolojisinde şehirler ile göçebeler gibi ikinci derecedeki üretken kurumların eşlik ettiği sulu tarıma geçmişti. Elbetteki, geçimlik ziraat geniş bölgelerde var olmaya devam etmiş ve ilk sabandan İbn Haldun'a kadar fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Fakat, bununla beraber ileri sulu tarımın yapıldığı kır-şehir merkezleri bu bölgeleri marjinal olarak yeniden tanımlamıştır. Artık bunlar, bütün tarihi gelişmenin varması gereken asıl çizgi değil, fakat, tarihin düşmekten şiddetle sakınılması gereken mahzeniydiler.

Ancak, 7./14. yüzyılda, hatta ateşli silahların yaygın kullanımından da önce marjinal bir üretim teknolojisi üzerine bina edilen bir tarih yazmak artık

mümkün değildi. Marjinal ziraatın yanlış bakış açısının analitik temel olarak alınmasından kaynaklanan bazı tipik yanlış anlamalar bu makalenin iki bölümünde sunulmuştur ki, bunlar gelişmiş ziraat, şehirlerin ortaya çıkışı, göçebelerin saldırganlığı ve emperyal kontrolden uzak kalan şehirlerin rolü ile ilgilidir. Bütün bunlar temel bir probleme, *bitiş noktası* ile *başlangıç noktasının* karıştırılması problemine götürür. Açıkçası, tarihteki teknolojik ve ahlaki standartlar uzmanlaşmış kırsal üreticiler ile şehirli zenaatkarlar tarafından tesbit edilmiştir ve şayet bunlar demografik kitlenin yokluğu nedeniyle desteklenmemişse ve sonuç, geçimlik çiftçiliğe yaygın bir dönüş olmuşsa, 'geçimlik' kriteri elbetteki yeniden tarihi gelişmenin ölçüsü haline gelmiş demektir. Toplum gelişmiş teknolojinin hatırasıyla usandırılmıştır ve demografik temel bu teknolojiyi sürdürmeyecek derecede küçük olduğunda bile ardı ardına gelen emperyal idareci sınıflar, azalan getirilere yol açsa da, Orta-Doğu ve Kuzey Afrika'yı yeniden iskan etmeye teşebbüs etmişlerdir.⁷¹ Yalnızca geçimlik sektördeki insanlarla teknolojinin ileri safhasını kalıcı olarak yeniden elde etmek mümkün olamamıştır. Ona ulaşmak için şehir nüfusunun da yeniden onu yakalaması gerekirdi. Ateşli silahların kullanımıyla birlikte, başlangıçta şehirleri yöneten suni imparatorluklara istikrar sağlamak suretiyle yanlış grupları güçlendirilmiş olsa bile, şehirler bu silahların kullanımıyla, nüfus seviyelerini yükseltmek için ilk şansa sahip oldular. Fakat bu, *Mukaddime* yazıldıktan epeyce sonra meydana geldi.

İbn Haldun, tabiatdaki 'Basit Yaşam' tarzına karşı içimizdeki özlemleri kolaylıkla uyandıran güçlü bir yazardır ve sayısız yorumcuyu baştan çıkarmayı da başarmıştır. Fakat, ileri teknoloji, bazı kişilerce reddedilebilir olsa bile ve nüfus geçici bir dönüşü zorunlu kılsa dahi tamamıyla vazgeçilebilmesi mümkün olmayan birşeydir. Kabul etmesek de, bu *Mukaddime*'nin de nihai sınırır.

EK

İbn Haldun'un dini inançları hakkındaki şüphelerin sadece *Mukaddime*'ye bağlı olarak değil aynı zamanda biyografik bilgiye de dayanılarak ileri sürüldüğünü not etmek gerekir. Mümtaz Maliki fakihî ve İbn Haldun'un yaşlı bir muasırı olan Ebu Abdullah Muhammed b. Arafa el-Verğâmî (ö.1401)'nin

⁷¹ *Mukaddime*, II, 231-234.

yazarımızın fihhi kifayeti hakkında kuvvetli şüpheler izhar ettiği kaydedilmiştir.⁷² Çağdaş bir ilim adamı, İbn 'Arafe'nin şüphelerinin altında *Mukaddime*'de görülen ve "din ulemasının benimsemediği" sosyal-tarihi "determinizm"den tatmin olmayışının yattığı sonucunu çıkarır.⁷³ Kaynak belirtilmeyen bu yorum biraz zoraki gözüküyor. Zira İbn 'Arafe'nin şüpheleri özellikle İbn Haldun'un fihhi kifayeti ile alakalıdır ve sözü edildiği gibi tabii sebeplilik uğruna ilahi kudretten ayıplanacak bir şekilde vazgeçilmesi ile ilgili değildir. Her halukarda, İbn 'Arafe'nin şüphe ettiği gibi, görüntüde İbn Haldun'un fihhi ehliyetinin olmayışı şeklindeki çıkarımlar bile, yazarımızın sözü edildiği gibi dini ortodoksiden saptığını itiraz kabul etmez şekilde ispatlayacak deliller sunmamaktadır.

Öyleyse, yukarıda da iddia edildiği gibi, İbn Haldun'un hem çifte gerçekliğe dayalı İbn Rüşdçülüğüyle (69 numaralı dipnota bkz.) hem de muhtemel dini ehliyetiyle alakalı biyografik bilgi inandırıcı değildir. Bununla beraber, İbn Haldun'un eseri, tarihi tetkikler alanında daha eleştirel araştırmaları görünür şekilde teşvik etmediği için, *Mukaddime*'nin 20. yüzyıl öncesi Orta-Doğu ve Kuzey Afrika ulemasının meşgul olmak istemedikleri türden bir sekülerliği temsil ettiği iddia edilebilir. Başka ifadelerle, İbn Haldun, ne kendisinin ne de 'Arafe'nin de içinde bulunduğu çağdaşlarının, dönemin fihhi-dini doktrinlerinin unsurlarıyla telif edilemez olduğunu iddia etmedikleri seküler merakların peşine düşmüş olsa bile, sonraki nesil alimler İbn Haldun'un laikliğini farkında olmaksızın kendi farklı fihhi-dini anlayışları açısından nahoş bulmuş olmalıydılar.

Burada, sosyal şartların geniş alanına -hala belli belirsiz anlaşılan bir alana- giriyoruz ki, seküler ve dini araştırmalar bu şartlar altında sürdürülmeye çalışılır.⁷⁴ Bu alandaki yönelişin genel bir kuralı olarak şu maddeler sayılabilir:

⁷² Sahms al-Dîn b. 'Abd al-Rahmân al-Sakhâwî, *Al-daw' al-lâmi'*, c.4 (Cairo, 1354/1935), s. 146.

⁷³ Robert Brunschvig, *La Berbérie orientale sous les Hafides, des origines à la fin du Xve siècle*, c.2 (Paris, Adrien-Maisonneuve, 1947), s. 390.

⁷⁴ Bu alanda şu çalışmalarla bir başlangıç yapılmıştır: John S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam* (London, Oxford UP, 1971); Michael Gilseman, *Saint and Sufi in Modern Egypt* (Oxford, Clarendon, 1973); ve F. De Jong, *Turuq and Turuq-Linked Institutions in 19th Century Egypt* (Leiden, 1978). Teşvik edici yeni bir çalışma ise şudur: Mohammed Arkoun ve Louis Gardet, *Islam, hier, demain* (Paris, Buchet-Chastel, 1978).

1) Hakim din ne kadar yalın ve köktenci ise, fundamentalist muhalefete rağmen, seküler araştırmaların gelişmesi o derece cazip hale gelir. 2) Buna mukabil, din ayin ve merasimlerle ne kadar zenginleştirilmiş ve ayrıntılı hale gelmiş olursa, mistik hoşgörüyü rağmen seküler araştırmalara o derece az zaman tanır. Sekülerizme olan eleştirisine rağmen fundamentalizm, seküler araştırmalara ayrıntılı ayin ve merasimleri olan bir dinden çok daha fazla imkan sağlar. *Mukaddime'*ye özgü muhteva ve yazarının hayatıyla ilgili sahip olduğumuz biyografik ayrıntılar açısından bakıldığında, İbn Haldun'un (1) ile *karakterize edilen* bir dönemin sonunda ve (2) ile temsil edilen bir dönemin başlangıcından kısa bir süre önce yaşadığı görülür.